

Людмила Гуцало,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД У 1920–1930 рр.

У статті аналізується специфіка етнополітичної ситуації у Донбасі як наслідку соціально-економічних, суспільно-політичних, етнокультурних процесів. Автор акцентує увагу на тотальній політиці русифікації, денационалізації радянського режиму, складному переплетенні процесів урбанізації, змаганні і домінуванні двох різноспрямованих історичних векторів – російського та українського, які вплинули на становлення і специфіку регіону.

Ключові слова: етнополітичні процеси, Донбас, регіон, населення Донбасу, росіяни.

Для розроблення й оптимізації державної політики, з урахуванням того, що Україна опинилася в епіцентрі геополітичної конфронтації, важливим є наукове знання про етнополітичну специфіку українських регіонів аби забезпечити баланс і реалізацію етнонаціональних інтересів територіальних громад України. Передусім це стосується Донбасу – регіону зі значною концентрацією російського населення, де у збройних протистояннях гинуть люди, тому вкрай важливо знайти шляхи до порозуміння задля збереження територіальної цілісності і демократичних основ співжиття. Ґрунтовне й усебічне дослідження історії російської етнічної спільноти є актуальною та важливою проблемою вітчизняної історичної науки.

В українській історіографії є чимало праць, в яких розглядається історія російської національної меншини у міжвоєнний період. Значна увага приділялася дослідниками проблемі створення та діяльності у 20–30-х рр. ХХ ст. національних російських адміністративно-територіальних одиниць. Їх історія вивчалася як у межах загальних праць з цієї

проблеми, так і в спеціально присвячених цьому питанню публікаціях [1].

Детально розглянула становище російського населення у Донбасі в 1920–1930-і рр. Н.Малярчук. Дослідниця проаналізувала соціальну структуру російської громади регіону, політику радянської влади щодо росіян під час українізації та перебіг радянських соціально-економічних перетворень у російських селах Донеччини [2]. І. Смирнова на основі переписів населення (в тому числі й малодослідженого перепису 1937 р.) показала вплив державної політики в Україні на динаміку змін чисельності населення Донбасу і національного складу Донбасу в 20-30-ті рр. ХХ ст. [3].

У контексті нинішніх проблем націєтворення Л. Якубова окреслює місце Донбасу в модерному українському політичному проекті. Дослідниця аналізує специфіку етнопонаціональної ситуації на Донбасі, зокрема у й міжвоєнний період [4].

На особливу увагу заслуговує колективна монографія співробітників відділу національних меншин ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України «Донбас в етнополітичному вимірі». У ній досліджено історію і динаміку етнополітичних процесів на території українського Донбасу [5].

Метою нашого дослідження є осмислення наявного та формування системного наукового знання про вплив державної політики радянської влади на розвиток російської національної спільноти Донбасу в міжвоєнний період.

Передусім звернемо увагу на різноманітність поглядів, визначень дослідників щодо ідентифікації Донбасу: «Донбас – це Донецький кам'яновугільний басейн, де видобувається вугілля і розташовані підприємства вугільної промисловості та вуглепереробки» (І. Дзюба); «Донбас – справжній український регіон, але у 20-му столітті його масово заселили росіянами» (Л. Гасиджак); «Донбас має європейську промислову традицію, українську культурно-гуманітарну традицію» (Я. Деяк); «Донбас – це особлива територія не тільки у складі України, а й в усьому колишньому СРСР» (С. Грабовський); «Донбас – це такий собі уламок СРСР» (І. Бондарев); «Упродовж усієї своєї

історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода і визначила вкрай бруталну й жорстоку політичну історію Донбасу...» (Г. Куромія); «Донбас – антиукраїнський простір і належить до іншого типу цивілізації» (О. Дроздов); Донбас – це, звичайно, не «українська смуга Газа», а скоріше «українська Чечня» (О. Вишняков). А позиціонування «Донбас – це Україна» домінує у риторичі політиків та громадян України упродовж останнього часу. Але Т. Бевз до всього зазначеного вище додає ще одну важливу деталь, а саме те, що Донбас є пограниччям між Україною і Росією, де стикаються різні ідеї, культури, погляди, вони взаємопереплітаються, взаємозбагачуються. Але часом взаємодія різних ідей і культур може призвести до конфліктів [6, с. 124-125]. На думку Я. Верменич, це скоріш нетипове, значною мірою штучно створене порубіжжя, своєрідний ментальний простір, в якому химерно переплелися категорії «свій – чужий», «інший – інакший» тощо [7, с. 109]. Тому розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто. Можливо доцільніше його історію й сьогодення слід розглядати крізь призму запровадженої американським соціологом та істориком І. Валлерстайном категорії «напівпериферія» [8], яка значно меншою мірою прив'язана до українського Центру, і, відповідно, з мінімальними впливами Києва, була переважно імітаційною, створеною Кремлем у власних економічних, геополітичних інтересах. Московський Центр активно насаджував ідею особності цієї території й водночас підживлював, маргіналізував та денаціоналізував її [9, с. 403]. Тому поява сепаратистських настроїв тут мала бути лише справою часу.

Щоб не відбивалися попередні політичні помилки та економічні прорахунки влади, потрібно інтегрувати Донбас у загальноукраїнський політичний та етнокультурний проект.

З'ясовуючи причини проблем Донбасу, варто поринути у минуле, передусім міжвоєнний період, який достатньою мірою вплинув на сучасну історію даного регіону. Саме в 20–30-і рр. ХХ ст. було закладено підвалини радянської національної політики. Її метою було залучення етнічних груп до будівництва

нового соціалістичного суспільного ладу та закріплення у свідомості незаможних прошарків національних меншин довіри до більшовицької ідеології.

Характеризуючи напрямок національної роботи в перший період запровадження політики коренізації, слід відмітити важливу деталь: вивчення української мови в неукраїнських і неросійських культурно-освітніх установах було не обов'язкове – замість неї можна було обрати російську. Згодом партійне керівництво усвідомило, що така «рівність» не може сприяти успіху українізації. При фактичній не обов'язковості вивчення і вживання української мови державними службовцями вона так і залишилася б на узбіччі державного будівництва. Тому було здійснено ряд заходів, які сприяли поглибленню українізації, що, в свою чергу, автоматично загострило «російське питання» [10, с. 75].

У контексті політики коренізації стали створюватися національні адміністративно-територіальні одиниці (сільські і селищні ради, національні райони).

Варто відмітити, що росіяни Донбасу не вимагали створення національних адміністративно-територіальних одиниць, аж поки не почала набирати обертів українізація. Українському керівництву закидалося ущемлення прав російського населення, штучне обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних закладах. Саме на цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. До речі, у козацьких районах Луганської округи українізація навіть спричинила сепаратистські настрої у вигляді закликів приєднатися до Північно-Кавказького краю РСФРР [2, с. 85]. Щоб нейтралізувати міжнаціональну напругу, українські урядовці вдалися до створення національних російських адміністративно-територіальних одиниць, як уже випробуваного засобу.

Передусім, у 1927 р. Резолюцією ЦК КП(б)У про підсумки українізації росіяни були визнані національною меншиною. Для лобювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць до складу ЦКНМ при ВУЦВК був введений їх представник [11, с. 90].

Однак вважалося недопустимим виділення цих районів у містах, де мешкала переважна частина росіян, з огляду на те, що міста є економічними, політичними й культурними центрами й виділення міст спричинило б розрив «культурного зв'язку робітничого класу з селянством, яке переважною більшістю є українське» [12, с. 63].

З літа 1927 р. на теренах республіки постало дев'ять російських національних районів, з них у Донбасі знаходилися три: Петровський, Сорокинський та Станично-Луганський райони Луганської округи. Процес виділення російських селищних рад відбувався з певними труднощами, оскільки серед партійного керівництва не було однастайності у питанні доцільності українізації робітничих селищ, значну частину населення яких становили етнічні росіяни. На 1927 р. діяло 49 російських селищних рад, причому 35 із них припадали на Донбас. Сільських рад, звісно, було більше – 292 (на 1927 р. роботу з виділення національних сільських рад керівництво країни вважало майже цілком завершеною) [11, с. 92, 90, 89; 2, с. 91].

Втім, як констатує Ніколаєць Ю., досвід національного будівництва 20-х років ХХ ст. засвідчив, що в Донбасі важко не так поєднувати українське і російське населення, як відокремлювати їх одне від одного [13, с. 98]. Адміністративно-територіальна комісія, що працювала в цей час на Луганщині, наразилася на величезні труднощі в разі спроби атрибутувати той чи інший населений пункт як національно-український або російський. Так, Луганськ був визнаний національно російським містом, хоча відсоток українців і росіян серед його мешканців був приблизно однаковим, 43,5% та 43,6% відповідно; проте виходили з того, що більша частина населення краще знає російську мову, ніж українську. Комісія пропонувала Лозово-Павлівський і Краснолучський українські райони визнати російськими на підставі того, що українці у цих районах становлять незначну більшість (відповідно 51,76% та 52,38%), а також зважаючи на те, що в ці райони весь час в'їжджає велика кількість робітників з РСФРР і деяка частина українського населення розмовляє російською мовою [2, с. 92]. У контексті

вищезазначених труднощів було зручніше вживати словосполучення «умовно український» стосовно робітничих поселень.

На початку 1930-х років юридичне оформлення російських адміністративно-територіальних одиниць в цілому було завершено. Відомостей про створення нових російських селищ та сільрад на території Донбасу в наступні роки ми не маємо. Щодо районів, то на початку 1930-х рр. у Донбасі замість трьох російських районів існувало лише: Сорокинський та Верхне-Теплівський. Останній утворився внаслідок об'єднання Петропавлівського та Станично-Луганського районів [11, с. 97].

У 1935 р. відбулася кампанія з розукрупнення районів УСРР. Згідно з постановою президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Донецької області» від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхнетеплівський район, унаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський [13, с. 100].

З утвердженням радянської влади на території Донбасу зріс рівень трудових міграцій та урбанізації. Це було пов'язано із зростанням фінансових вкладень у розвиток промисловості регіону в умовах форсованої індустріалізації. Основним джерелом поповнення лав робітників у 1920 – на початку 1930-х рр. були центральні губернії Росії. Вони постачали сезонних робітників, котрі прибували у Донбас на заробітки, а з початком польових робіт поверталися додому. На початку 1920-х рр. кадри шахтарів Донбасу поповнювалися також за рахунок демобілізації з Червоної армії гірників, інженерів, техніків, серед яких було багато вихідців з Росії, полонених солдат денікінської армії, а також донських козаків, яких висилали зі станиць на примусові роботи [14, с. 220-221]. У перші роки індустріалізації українці уникали праці в гірничій промисловості, оскільки традиційно орієнтувалися на роботу і інших галузях промисловості, до того ж мав місце високий ступінь товарності селянських господарств суміжних Донбасу українських регіонів, тому у цьому секторі домінували російські робітники. З метою зміни обличчя такого важливого господарського регіону, як Донбас, уряд СРСР усіяко

підтримував російську імміграцію.

Та вже з другої половини 1930-х років з метою обмеження плинності кадрів у вуглевидобувній галузі відбулася переорієнтація вуглевидобувної промисловості Донбасу на місцеві кадри, а також на трудові ресурси найближчих областей України. Це призвело до втрати росіянами чисельної переваги серед донецького пролетаріату на користь українців, які становили його абсолютну більшість. Навіть серед міщан різко зросла кількість українських працівників. Індустріалізація привела до зміни поселенської структури російського населення Донбасу: якщо у першій половині 1920-х років росіяни проживали у містах та сільській місцевості у майже рівних пропорціях, то у 1939 р. 86 % росіян проживали у містах і лише 14 % – у селах. У 1939 р. питома вага росіян Донбасу дорівнювала вже 32 %, тоді як частка українців становила 61 % від загалу. Наприкінці 1930-х років більшість росіян (62 %) проживала у центрі та на заході Донбасу – у Сталінській області, тоді як на сході, у Ворошиловградській області, – лише 38 % [5, с. 74].

Смирнова І. проаналізувавши динаміку національного складу населення Донбасу в 1926 р., відмічає помітну тенденцію зростання відсотка росіян (до 26%) і зменшення частки українців (до 64%). Порівнявши матеріали переписів 1926 і 1939 рр., дослідниця констатує збільшення у два рази в Донецькому регіоні кількості росіян з 764724 у 1926 р. до 1567098 у 1939 р. (з 26% до 32%) та зменшення частки українців з 64 % у 1926 р. до 61% у 1939 р., проте у кількісному відношенні їх стало більше на 1128311 особу [3, с. 222].

Донбас, як і вся країна, відчув на собі примусову колективізацію, штучно створений Голодомор. До речі, Сталінський округ став першим округом всезагальної колективізації на Донбасі. Звичайно, основних поневірянь у цей час зазнало селянство, оскільки у великих містах продовольство залишалося доступним. Промисловість Донбасу приваблювала людей, які прагнули врятуватися від голоду, оскільки тут можна було розраховувати на отримання більш-менш стабільної заробітної плати та норму хліба.

У 1933 р. голодом було охоплено 21 район із 43 районів Донбасу, де проживало майже 50 % населення регіону. Протягом цього року тут померло 73 030 осіб у селах і 54 709 у містах [15, с. 13]. За підрахунками британського дослідника Р. Конквеста у тогочасній Донецькій області, до складу якої входили сучасні Донецька та Луганська області, від голоду померло до 20 % населення (не менш, ніж 400000 селян) [16, с. 281]. За підрахунками С. Уїткрофта, загинуло 53 тис. міського населення і 43 тис. селян [17, с. 184-185].

Не оминули росіян Донбасу й репресії. За підрахунками Н. Малярчук, у Донецькому регіоні протягом 1920–1939 рр. жертвами репресивної діяльності органів держбезпеки стали 35700 осіб, з яких 5174 (14%) становили росіяни [2, с.183]. У 30-і рр. XX ст. піки репресій проти селян російської національності припадають на період проведення суцільної колективізації та розкуркулення (1930–1931 рр.) та період «великої чистки» (1937–1938 рр.). Варто зазначити, що на відміну від інших національних меншин, росіян ніколи не піддавали репресіям за національною ознакою й не зараховували до шкідницьких націй.

Через колективізацію та Голодомор, який спричинив зменшення кількості росіян серед робітників, у середині 1930-х рр. стає відчутним приплив українських селян у міста. Із збільшенням міграційного потоку українців до міст почала зростати міжнаціональна ворожнеча. Вона зумовлювалася як соціальними негараздами, так і знущанням місцевих чиновників з українських робітників, небажанням визнавати їх національні та соціальні права. Професор Індіанського університету (США) Г. Куромія наводить факти ворожнечі між українськими та російськими шахтарями Донбасу. Росіяни вимагали, щоб українці говорили російською мовою, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії. Багато росіян Донбасу не поважали українство та не бажали інтегруватися в українську культуру [18, с. 285].

Наприкінці 1930-х рр. російські національні адміністративно-територіальні одиниці були реформовані згідно постанови ЦК КП (б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» (від 16

лютого 1938 р.), «Про ліквідацію та реорганізацію національних районів та сільрад» (від 5 березня 1939 р.), «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» (від 7 квітня 1939 р.), хоча російські райони в них навіть не згадуються. Це пояснюється новим курсом національної політики, спрямованим на зросійщення України, коли росіяни перестали вважатися національною меншиною й отримали статус домінуючої нації у СРСР [19, с. 148]. Очевидно, саме через цей факт у державних та партійних керманців відпала ідея ліквідувати російські національні райони, адже вони могли слугувати прикладом того, як російська мова підтримується органами центральної та місцевої влад.

Підсумовуючи, зазначимо, що у 20–30-і рр. ХХ ст. було закладено підвалини радянської етнонаціональної політики, наслідки якої відчуваються ще й зараз, а Україна здобула перший власний досвід у вирішенні етнонаціональних проблем. У цей час перед російською етнічною спільнотою України постали проблеми, які й сьогодні актуальні для її представників.

Російська Федерація активно нав'язує уявлення про «споконвічно російський Донбас» з метою розв'язання деяких своїх політичних, економічних та соціальних проблем за рахунок розширення сфер впливу на українських територіях. Дестабілізує обстановку в Україні й «мовне питання». Тому вкрай важливо знайти шляхи до порозуміння задля збереження територіальної цілісності і демократичних основ співжиття територіальних громад України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Національні меншини в Україні, 1920–1930 роки: Історико – картогр. атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін., – К., 1995. – 104 с.; Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.; Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. / О. О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447с.; Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.): Монографія / Л. В. Гуцало. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2009. – 228 с.; Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР. (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 12. – С. 176-224; Мазур В.М. Створення національних

адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920 – х роках // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 189 – 200; Резник Н. М. Национальные районы в Донбассе в 20-е годы / Н. М. Резник // Донбасс: прошлое, настоящее и будущее. – 1-я региональная конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Донецк, 1992. – С. 36-39; Обидьорова О. В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / О. В. Обидьорова. – Донецьк, 2002. – 176 с.

2. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.): монографія / Н. Г. Малярчук. – Донецьк : Чернецька Н. А. – 296 с.

3. Смирнова І. Є. Вплив державної політики на динаміку змін національного складу населення Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст. / І. Є. Смирнова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. ХХVIII. – С. 219-227.

4. Якубова Л. Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок ХХІ ст.) / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 173-188.

5. Донбас в етнополітичному вимірі / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2014. – 584 с. и

6. Бевз Т. Суперечності ідентичностей у донбаському регіоні / Т. Бевз // Наукові записки ІПіЕНД, 2015. – Вип.3 (77). – С. 120-143.

7. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С. 108-134.

8. Гурбич О.С. Теоретичні засади світ-системного аналізу. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://periodicals.karazin.ua/politology/article/download/3201/277>

9. Войналович В. А. Історичні передумови формування соціокультурного профілю українського Донбасу / В. А. Войналович // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 107. – С. 397-405.

10. Єфіменко В. Створення російських національних районів УСРР / Єфіменко В. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2012. – Вип. 21. – С. 72-99.

11. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.): Монографія / Л. В. Гуцало. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2009. – 228 с.

12. Ялі С. Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи / С. Ялі // Радянська Україна. – 1927. – № 9. – С. 62-67.

13. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки): монографія / Ю. О. Ніколаєць. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 188 с.

14. Барвенко В. Г. К вопросу об этническом формировании кадров Донецких шахтеров в начале 20-х годов / В. Г. Барвенко // Міжнародні відносини на півдні України: історія і сучасність. – Частина III. – Запоріжжя, 1993. – С. 220-221.

15. Пшеничний Т.Ю. Голод 1932-1933 років в Україні (на матеріалах південно-східних областей): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 18 с.

16. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

17. Уїткрофт С. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні / С. Уїткрофт // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932– 1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С.179-187.

18. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – 493 с.

19. Гуцало Л. Реформування та ліквідація національних адміністративних одиниць / Л. Гуцало // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – 2005. – № 5. – С. 146-150.

L. Hutsalo. ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN DONBAS: A RETROSPECTIVE LOOK AT THE 1920s–1930s

The article analyzes the specifics of the ethnopolitical situation in Donbas as a consequence of socioeconomic, sociopolitical, ethnocultural processes of the interwar period. The author focuses on the total Russification policy, denationalization of the Soviet regime, the complex interplay of urbanization, competition and dominance of two divergent historical vectors - Russian and Ukrainian, which influenced the formation and the specifics of the region.

According to the fact that Ukraine is at the epicentre of geopolitical confrontation, scientific knowledge about the ethnopolitical specifics of Ukrainian regions is important to ensure balance and implementation of the ethnic interests of local communities in Ukraine. First of all it concerns Donbas – the region with a significant concentration of Russian population where armed confrontations killed people, so it is important to find ways to mutual understanding for the territorial integrity and democratic foundations of coexistence.

Key words: ethnopolitical processes, Donbas, region, population of Donbas, Russians

L. Gucalo. PROCESY ETNOPOLITYCZNE NA DONBASIE: RETROSPEKTYWNY POGLĄD W 1920–1930 LATACH

Artykuł analizuje specyfikę etniczno-politycznej sytuacji na Donbasie jako konsekwencję społeczno-ekonomicznych, społeczno-politycznych, etniczno-kulturowych procesów. Autor robi akcent na całkowitej polityce rusyfikacji, denacjonalizacji reżimu radzieckiego, skomplikowanym kompleksem procesów urbanizacji, konkurencji i dominacji dwóch rozbieżnych historycznych wektorów – rosyjskiego i ukraińskiego, które wpłynęły na powstanie i specyfikę regionu.

Słowa kluczowe: procesy etnopolityczne, Donbas, region, ludność Donbasu, Rosjanie.